

УДК 366.637

О. М. Косюк

викладач кафедри соціальних комунікацій
Східноєвропейського національного університету
ім. Лесі Українки, кандидат філологічних наук, доцент (Україна)

РАЦІОНАЛЬНЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАС: ОПОЗИЦІЙНІ ПОГЛЯДИ ТЕОРЕТИКІВ КОМУНІКАЦІЇ

У статті викладено класичні погляди Г. Ле Бона та З. Фройда. З'ясовано, що в їх інтерпретаціях масова комунікація завжди була явищем низького/примітивного виміру, оскільки людина, стаючи учасником масових дійств, нібито, втрачала індивідуальні якості й перетворювалася у механізм конгломерату, який більше нагадував новостворену істоту, котра діяла, не керуючись розумом, і дуже часто — всупереч волі індивідів.

Багато в чому підтримуючи класиків масової комунікацію, вчені нового часу: В. Мак-Дугалл, Г. Тард, С. Сігеле, Е. Канетті, М.-Л. Руккет пропонують частково переглянути усталені теорії, поєднавши психологічні змінні у загальну модель динаміки, тобто: врахувати когнітивно-афективні процеси, які є водночас індивідуально локалізовані та колективно детерміновані тією мірою, якою вони супроводжують історію мас.

«Некласичні» погляди надзвичайно актуальні зараз, коли масова комунікація стала всепроникною і зовсім не схожою на саму себе у витоковому вигляді. Як вислід — дуже потрібні нові підходи до її інтерпретацій.

Intellectual and individual in mass interpretation: the opposite communication theoretic's views

In the article classical views of Le Bon and Freud are presented. In their interpretations mass communication always was phenomenon of the low / primitive sphere because the human as a part of mass actions seemed to lose the individual features and transform into a mechanism of the conglomerate like new person created that act not according to intellect and very often against the individuals' wishes are founded.

The scientists of new era such as: W. Mack Dugall, G. Tarde, S. Siegel, E. Canetti, M.-L. Rukket supporting the classics of mass communication have an idea to partly renew the theories joining psychological coefficients and general model of dynamics that means to take into account cognitive affective processes both individual local and collective determined with that measure as they accompanied the history of masses.

Non classic views are actual now when mass communication is for all connected areas and not alike on itself in origin look. As a result we need a new approaches to its interpretations.

Рациональное и индивидуальное в интерпретации масс: оппозиционные взгляды теоретиков коммуникации

В статье изложены классические взгляды Г. Ле Бона и Фрейда. Установлено, что в их интерпретациях массовая коммуникация всегда была явлением низко-

го/примитивного измерения, поскольку человек, становясь участником массовых действий, якобы, теряет индивидуальные качества и превращался в механизм конгломерата, который больше напоминает новое существо, которое действует, не руководствуясь разумом, и очень часто — вопреки воле индивидов.

Во многом поддерживая классиков массовой коммуникации, ученые нового времени В. Мак-Дугалл, Г. Тард, С. Сигеле, Э. Канетти, М.-Л. Руккет предлагают частично пересмотреть устоявшиеся теории, соединив психологические переменные в общую модель динамики, то есть: учесть когнитивно-аффективные процессы, которые являются одновременно индивидуально локализованными и коллективно детерминированными в той мере, в какой они сопровождают историю масс.

«Неклассические» взгляды чрезвычайно актуальны сейчас, когда массовая коммуникация стала всепроникающей и совсем не похожей на саму себя в прошлом. Как исход — очень нужны новые подходы к ее интерпретации.

Впродовж історії людства в ідентифікації та вивченні мас виокремилося два шляхи: один засвідчив негативний погляд на масу, як на щось переважно деструктивне, позбавлене індивідуальності та елементарних здатностей логічного мислення. Інший — навпаки пропонував не ігнорувати та не відкидати факту можливих особистісних та раціональних складників масовокомунікаційної діяльності.

Ми ставимо собі за мету, не втручаючись особисто в дискусії поважних науковців, з'ясувати, яка з позицій переважить у контексті сучасності. Мета передбачає вирішення таких завдань: відшукати усі важливі варіанти поглядів на маси та їх комунікацію; визначити, чи існують логічні зв'язки між поглядами науковців; влаштувати дискусію опозицій та спрогнозувати, якщо це можливо, її вислід.

Перший масовокомунікаційний погляд запропонував Г. Ле Бон. На його думку, у колективній масовій душі інтелектуальні здібності індивідів, а отже — і їх індивідуальність, зникають. Різномірне тоне в однорідному — перемагає не-свідоме. Тому натовп здатен продукувати лише дурість, а не щось, продиктоване розумом. Окрім того, у людини натовпу з'являється відчуття неймовірної вседозволеності. Як вислід — домінують інстинкти та зникає почуття відповідальності. Так людська спільнота перетворюється у щось подібне до стада. Г. Ле Бон описав психологію мас і запропонував способи боротьби із цією жахливою реалією. Усі послідовники вченого: В. Вундт, В. Райх, Х. Ортега-і-Гассет, включно із З. Фройдом та нашими сучасниками В. Ольшанським, В. Різуном тощо, пішли саме цим шляхом. Але, як відомо, будь-яка добротна теорія таїть у собі небезпеку: чим більший розголос вона має, тим більше люди їй вірять.

Другий шлях почав окреслюватися пізніше. Він, до речі, не має чіткого вектору і досі. Тож спробуємо відслідкувати, як і що ставили вчені під сумнів, дискутуючи із авторами класичних теорій.

Авторитетний соціальний психолог С. Московічі зауважив, що думки про маси, як і думки про несвідоме, викликають поширений дискомфорт, від якого ми завчасу захищаємось. Але розвиток насилля у великих містах, поширення етнічних конфліктів, поява політичної апатії, надзвичайно схожі до релігійних церемоній концерти перед величезними натовпами, «хулігани» на стадіонах та безліч інших подібних явищ стимулюють інтерес до проблем колективної психології. В будь-якому випадку усе це продукує набагато страшніші наслідки, ніж вади у царині індивідуальної психології. Отже, для стабілізації повсякденного життя набагато суттєвіше протистояти цим руйнівним наслідкам, аніж індивідуально-психічним хворобам.

У книзі «Маса та влада» відомий мислитель, лауреат Нобелівської премії, Е. Канетті розповідає не лише про очевидні зовнішні ознаки маси: емоційну збудливість, підтримання спільної думки, нерозрізнення індивідуальностей в аморфному «ми». Послуговуючись численними прикладами, він виводить спільні закони масового існування: непереборна потреба росту, необхідність «спрямування», яке відразу об'єднує людей, та — пристрасть до «розрядки». Е. Канетті поділяє масу на різновиди: розрізняє звичайну масу та повільну (цілі котрої відкладаються на майбутнє, і розрядка ніколи не настає). «Шлях такої маси, — як засвідчує Е. Канетті, — це історія її віри» [1]. Найголовніше, що слід робити, аби спільнота не розпалась, — замовчувати погане сучасне та агітувати за прекрасне майбутнє (звісно, нам це нагадує радянські часи).

Розрізняє він масу і за афектами. Велику увагу приділяє масі, котра переслідує. Вона, на думку вченого, має бути велика і переповнена бажанням кровопролиття й помсти. Такий стан, як зазначає Е. Канетті, має давні витоки і вростає у психологію зграї, яка мчить за своєю здобиччю. Подібно до прихильників інстинктивізму, він змушений був констатувати, що в людині натовпу переважає тваринна суть. Публіцист навіть порівнює вчинки давніх індійців та африканських племен із сучасною парламентською системою. Однак, на відміну від З. Фрейда, Е. Канетті не пояснює усе інстинктом розмноження та інфантильного поклоніння вождеві-батькові. Він так само важливими називає інші природні імпульси: інстинкт самозбереження, потребу захисту, нападу та переслідування слабшого. До того ж, на його думку, не існує протиставлення маса-еліта, бо еліта також у будь-яку хвилину здатна перетворитися в масу, оскільки вона належить до різних спільнот з їх ідеями, ідеологіями, еталонами. Отже, ми, вочевидь, можемо зробити висновок, що, за Е. Канетті, кожна людина — частина певних мас. «Кожному, — зазначає публіцист, — корисно поставити

собі питання, якою мірою він залежить від тих чи інших ідей та стандартів. Ідеї не лише слугують інтелектуальному освоєнню життя, під їх прапором, сліпо їх розділяючи, люди збиваються в кучки» [1].

Е. Канетти наголошував також на дурній заразливості віри та переконань, передусім — не видуманих, а попередньо даних, якими б гуманними вони не були. Дослідник вважав, що кожна людина повинна намагатися розраховувати виключно на себе та своє розуміння, щоб кожен впливав на життєвий потік і масове засліплення не стало нічиєю долею.

Отже бачимо, що письменник, всупереч усталеним поглядам багатьох сучасників і суголосо ідеям Х. Ортеги-і-Гассета, акцентує не кількісний та незбірний показник масовості, а — об'єднаний спільними ідеалами й еталонами. Однак, на відміну від свого іспанського сучасника, Е. Канетті вважає, що маси — не примітивні. Навпаки, до їх організму можуть належати небанальні особистості, об'єднані спільними ідеологією, вірою, знаннями, котрі блокують мислення та примушують багато що сприймати як аксіому. Отже, від виділяє специфічну категорію мас.

Шляхом Е. Канетті (тобто — нелебонівським) іде, на думку нашого сучасника Сержа Московічі, Мишель-Луї Руккет, автор книги «Пізнання мас. Нариси політичної психології». «Індивід, котрий належить до складу маси, незалежно від конкретного чи абстрактного її визначення, на його думку, не перетворюється в безликий автомат: він сприймає, має бажання, трактує, хвилюється, якимось зберігає свою індивідуальність [2, с. 11]». Тоді, чи є сенс говорити про психологію мас інакше, ніж про психологію індивіда в масі? Зрештою, всі спільноти складаються з індивідів. Однак М.-Л. Руккет зазначає: «Маса теж симетричним чином не презентує жодного виду глобального індивіда, який би сприймав, бажав тощо. Насправді про натовпи та їх поведінку ми знаємо лише за їх поведінкою. Саме, зловживаючи мовою, ми використовуємо для них словник індивідуальної психології. Так зручно» [2, с. 11]. Вчений вважає — усі ми добре відчуваємо, що індивідуальний опис був би глибоко неадекватним, якби ставив собі за мету засвідчити неповагу до особливостей колективного. Насправді ми геть не самостійні і не самодостатні: залежимо від освіти, мови тощо. Отже, кількісні зміни відбуваються шляхом — від індивідуального існування до об'єданого. На думку М. Л. Руккета, це відзначив ще Д. Е. Дюркгейм: «Групи людей мають певний спосіб мислення, відчуття, життя, який корінним чином відрізняється від властивого членам груп, котрі окремо думають, відчувають, живуть. Тим не менше усе, що ми говоримо, коли маємо на увазі натовпи та випадкові скупчення людей, а *forti-riori* застосовується до впорядкованих спільнот» [2, с. 12]. Немає сумнівів, що інституції видозмінюють реакції індивіда, його індивідуальні параметри: державні апарати лиш най-

меншим чином пов'язані із психологією чиновників. А економіка може бути зрозуміла лишень на основі загального розгляду приватних поведінок чи намірів її діючих осіб. Історія ж, навіть «родієва», не зводиться до взаємодії особистостей у якомусь театрі, в котрого немає інших функцій, крім — підтримання декорацій.

М. Л. Руккет приходить до думки, що сфера психології має балансує між двома предметами: «процесами, які специфічні тим, що місцем їх функціонування є індивід, що потрапив у масову ситуацію, і загальним описом мас, ціною значного технічного абстрагування і зведення їх до безликої категорії. Точніше кажучи, подібний науковий підхід полягає в осмисленні маси як категорії водночас феноменальної та концептуальної, котра обов'язково належить до антропології» [2, с. 13]. На підтвердження власної концепції М. Л. Руккет цитує Ж.-Ж. Руссо: «Необхідно вивчати суспільство через людей, а людей — через суспільство: ті, котрі прагнуть окремо вивчати політику та мораль, ні в тій, ні в іншій ніколи нічого не зрозуміють» [2, с. 13]. Саме ця подвійна залежність, за переконаннями вченого, визначає каркас необхідної побудови досліджень. Якщо психологію має розуміти саме так, то вона передбачає багатообіцяючий науковий намір поєднати психологічні змінні у загальну модель динаміки, тобто: врахувати когнітивно-афективні процеси, які є водночас індивідуально локалізовані та колективно детерміновані тією мірою, якою вони супроводжують історію мас.

Французький соціолог та криміналіст Габріель Тард, автор наукових праць «Суспільна думка та натовп», «Особистість і натовп», зазначав, що абсолютну роль в житті людини (особливо, якщо вона частина натовпу) відіграє наслідування. Наслідування вчений вважав універсальним явищем на кшталт спадковості та молекулярного руху. «У суспільному відношенні все виявляється винаходами та наслідуваннями; наслідування — то ріки, котрі витікають з гір, які називаються винаходами» [3, с. 3]. На думку Г. Тарда, саме завдяки названим процесам населення Європи перетворилося у видання, набране однаковим шрифтом, бо наслідування сформувало всі європейські соціальні феномени: суспільну думку, звичаї, традиції, моду, релігію тощо.

Тардівська концепція суголоса поглядам на масову комунікацію як на продукування культури. Оскільки наслідування — то і є творення ерзацу з оригіналу з використанням провідної технології свого часу. Не враховується лишень той аспект, що першоджерелом ключової технології мала стати якась людина, природні задатки котрої дозволили створити предмет наслідування. Отже, біля витоків маси була особистість.

Подібні характеристики натовпу визначав і С. Сігеле — відомий італійський психосоціолог, криміналіст, котрий досліджував причини злочинів, які чи-

нилися не окремою людиною, а масою. Поступово С. Сігеле прийшов до думки, що скупчення народу спонукає до злочинної діяльності і сприяє її безкарності. «Мікроби зла, констатував він, — дуже легко поширюються у натовпі, в той час, як мікроби добра майже завжди помирають, не знаходячи життєздатних умов» [4, с. 42]. Серед найнегативніших соціально-психологічних особливостей натовпу дослідник називав агресивність, істеричність, безвідповідальність, ірраціоналізм, анархізм. Свій погляд на соціальний феномен деструктивної маси він засвідчив у назві найголовнішої наукової праці — «Злочинний натовп». Оскільки, на думку вченого-криміналіста, усі злочини в натовпі відбуваються у стані афекту, то, з точки зору кримінального права, мають бути неосудними, або ж враховувати якісь обставини, що пом'якшують вину злочинця. Погляди С. Сігле мали значний вплив на зміну італійського законодавства.

Однак натовп С. Сігеле не вважав однорідним і поділяв на дві категорії: майже божевільний та страшний у негативних проявах і — спокійний (котрий легко піддається вмовлянням та контролю). На думку вченого, до агресивного натовпу потрапляють, як правило, дегенерати або психічно невірноважені люди, інші особистості відповідають за свою поведінку, і навіть під гіпнотичним впливом не втрачають індивідуальності. Отже, мотив злочину у натовпі таки залежить від фізіологічної та психологічної організації індивіда.

До речі, на це натякав ще Г. Ле Бон. Заздалегідь обмежившись крайнім виявом маси, він зауважив, що до неї можуть потрапити люди з достатньо яскраво вираженою індивідуальністю, котрі не піддаються жодним впливам. Проте, на жаль, їх надто мало; і найбільше, що здатні зробити такі особистості, це — відволікти натовп від кривавих сутичок шляхом навіювання.

А ще, незважаючи на відсутність інтелектуального потенціалу, натовп, за тим же Г. Ле Боном, може бути як гіршим, так і кращим від ізольованого індивіда, залежно від того, кому і чому він кориться: «Натовп майже завжди буває злочинним, однак інколи — і героїчним. Натовп піде на смерть в ім'я торжества якогось вірування чи ідеї; можна розбудити ентузіазм і примусити його задля слави й честі йти без хліба та зброї, як під час хрестових походів, звільняти Гріб Господній від рук невірних, або ж, як у 93-му році, захищати рідну землю. Цей героїзм, звісно, трохи несвідомий, однак саме з його допомогою і твориться історія. [...] Різноманітні імпульси, яким підкоряється натовп, можуть бути, залежно від ситуації, великодушними або злими, героїчними чи сповненими боягузтва, проте вони завжди настільки сильні, що не приборкуються жодним особистим інтересом, навіть інстинктом самозбереження» [4].

У теорії Г. Ле Бона зацікавлюють аспекти, які, на жаль, не стали хрестоматійними. По-перше, сам вчений натякає на те, що, крім останнього вияву, конденсат мас, напевно, має ще якісь (отже: ймовірна градація та класифікація),

по-друге, він зазначає, що вчинки мас бувають різними: і позитивними, й негативними (однак наголошує, що відбувається це не завдяки перевазі складників маси якогось типу, а через вплив окремої особистості), по-третє, вчений натякає на те, що на вчинки натовпу має вплив не лише несвідоме, а й позасвідоме (категорія, яка завжди вважалася властивістю індивідуальної, а не групової, чи, тим паче, масової психології).

Ось одне з цікавих його зауважень: «Для того, щоб з випадково скупчених членів людського натовпу сформувалося щось на кшталт маси у психологічному розумінні, необхідна умова, щоб ці окремі складники мали щось спільне: зацікавленість спільним об'єктом, аналогічну душевну спрямованість, і, — як вислід — певну міру здатності взаємовпливу. Чим сильніша ця духовна єдність, тим простіше формується маса і тим наочнішими стають прояви «масової душі» [4].

Протиставляє Г. Ле Бону високоорганізовану масу (що, начебто, може бути і такою) З. Фройд, посилаючись на англо-американського психолога В. Мак-Дугалла. В аспекті протиставлення автор нараховує п'ять умов підняття душевного життя маси на високий рівень. Перша умова — певна міра постійності складу маси; друга — щоб окрема людина поділяла її цінності; третя — щоб маса вступала у контакт із собі подібними спільнотами; четверта: наявність спільних традицій, звичаїв, обрядів; п'ята: присутність різних статусів та соціальної градації. «Мені здається, — зазначає З. Фройд, — що умови, які Мак-Дугалл називає «організацією» маси, ґрунтовніше можна було б описати інакше. Завдання полягає в тому, щоб надати масі саме тих якостей, які були притаманні окремому індивідові і притумилися після його потрапляння в масу. [...] Якщо визнати ціллію розвиток в масі якостей окремого індивіда, то спонтанно пригадується змістовне зауваження В. Троттера, котрий в тенденції до створення мас вбачав біологічне продовження багатоклітинності усіх вищих організмів [5, с. 30].

Як бачимо, навіть класики теорій мас ставили під сумнів домінантні аспекти власних напрацювань, і тим самим спонукали й спонукають до нових досліджень, у царині яких вже працюють відомі українські теоретики комунікації В. Різун, Г. Почепцов та інші. Отже, проблема мас та їх комунікації залишається відкритою.

Список основних джерел

1. Канетти, Е. Художественная публицистика [Електронний ресурс] / Е. Канетти. — Режим доступа: http://www.belousenko.com/books/canetti/canetti_publ.pdf. — Дата доступа: 01.03.2017. [Вернуться к статье](#)

2. Руккет, М.-Л. Познание масс. Очерки политической психологии / М.-Л. Руккет ; пер. с франц. Н. В. Вышинского. — М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. — 272 с. [Вернуться к статье](#)
3. Тард, Г. Законы подражания / Г. Тард. — М. : Книга по Требованию, 2012. — 378 с. [Вернуться к статье](#)
4. Ле Бон, Г. Психология народов и масс [Электронный ресурс] / Г. Ле Бон. — Режим доступа: <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>. — Дата доступа: 01.03.2017. [Вернуться к статье](#)
5. Фрейд, З. Психология масс и анализ человеческого «Я»: роман / З. Фрейд ; пер. с нем. — СПб. : Издательский дом «Азбука классика», 2008. — 192 с. [Вернуться к статье](#)